

KIJK NOU EENS!

Hoe kan samen kijken naar beeldende kunst het observatievermogen van tweedejaars pabo studenten van Inholland Pabo Alkmaar versterken?

Anneleen Berger & Wendy van der Brugge

Empirisch onderzoek

Docenten: Derrick Brown-Appenzeller en Quirijn Menken

Studentnummers 100607844 en 100641506

2021-2022

Master Kunsteducatie

Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten

Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
1. Samenvatting	5
2. Inleiding	6
3. Methodologie	10
3.1 Onderzoeksvraag	10
3.1.1 Observaties voor en na	11
3.1.2 Woordwebben	11
3.1.3 Interviews	12
3.2 Resultaten	13
3.2.1 Observaties voor en na	13
3.2.2 Woordwebben	14
3.2.3 Interviews	15
3.3 Data analyse	16
3.3.1 Observaties voor en na	16
3.3.2 Woordwebben	16
3.3.3 Interviews	16
3.3.3.1 Goede leerkracht	16
3.3.3.2 Beter en meer bewust observeren	17
3.3.3.3 Kunst als middel	18
4. Conclusie	20
4.1 Observaties voor en na	20
4.2 Woordwebben	20
4.3 Interviews	21
4.3.1 Goede leerkracht	21
4.3.2 Beter en meer bewust observeren	22
4.3.3 Kunst als middel	22
4.4 Algemene conclusie	22
5. Discussie	24
6. Aanbevelingen	27

Literatuurlijst	29
Bijlagen	31
bijlage 1: Drie lessen	31
bijlage 2: Observaties voor en na	47
bijlage 3: Woordwebben	55
bijlage 4: Interviews	59
bijlage 5: Coderen van de interviews	89
bijlage 6: Codeboom, in verschillende weergaven	90

Voorwoord

“Anneleen, we zijn klaar!”

“Yes, we did it Wendy!”

“Nu nog een voorwoord”.

“Voorwoord, moet dat?”

Voor u ligt het verslag van ons onderzoek “Kijk nou eens!”

Vanaf de eerste dag was het proces van onderzoek doen een enerverend en leerzaam proces. We hadden dit niet willen missen. We hebben veel met en van elkaar geleerd. Juist de kern van ons onderwerp, het beter observeren door open waarnemen, heeft onszelf aan het denken gezet. We konden goed op en met elkaar oefenen. We hebben elkaar diverse keren stevig bevraagd en regelmatig viel het woord ‘nee’, om vervolgens toch een ‘ja’ te worden. Een sterkere ‘ja’. Juist dit proces van aftasten maakte ieders inbreng sterker.

Graag bedanken we diverse mensen die ons hierbij geholpen hebben. Derrick Brown-Appenzeller en Quirijn Menken, onze docenten onderzoek, hebben het afgelopen jaar in een rap tempo en met veel passie ons de kneepjes van het onderzoeksvak bijgebracht. Met jullie ervaring merkten we dat we ons meer vertrouwd gingen voelen met onderzoek doen. Jullie legden ons haarfijn uit wat wel en niet kan, wat de bedoeling is en hoe je jezelf in een richting zet. Niet dat wij het dan meteen oppikten, daarvoor was de ervaring zelf nodig. En we zijn ervoor gegaan. Dank voor de motiverende lessen.

Dankzij de master kunsteducatie hebben wij deze stap kunnen zetten. Een studie die bij ons veel in gang heeft gezet. Veel dank daarvoor. Onze medestudenten waren ook altijd een fijne sparringpartner en vraagbaken, dus bedankt peergroup.

Om dit onderzoek mogelijk te maken zochten we een plek op een pabo, we hadden voor ogen om met pabo studenten te werken. We zijn onze contactpersoon, inspirator en betrokken gastvrouw van de Inholland Pabo Alkmaar, Elin Hovius (docent beeldende vorming) dankbaar dat je ons welkom heette. Je maakte tijd en ruimte beschikbaar voor ons, ondanks de drukte in het eigen werk. Heel erg bedankt voor jouw steun.

Ook willen we de tweedejaars pabo studenten van Inholland Pabo Alkmaar bedanken voor de welwillende houding en inzet tijdens de drie lessen. Het was fijn om met jullie te werken.

We sluiten dit voorwoord af met een dankwoord aan onze thuisfronten, onze partners en kinderen. Jullie wisten ons altijd te steunen en onze inspanningen te relativeren waar dat nodig was. Dank!

Beste lezers, we wensen jullie veel plezier met het lezen van ons onderzoeksverslag.

Anneleen Berger, Zaandijk, 9 mei 2022

Wendy van der Brugge, Haarlem, 9 mei 2022

1. Samenvatting

Leerkrachten moeten naast de ontwikkeling van het meetbare ook de ontwikkeling van het merkbare, de persoonsontwikkeling, van hun leerlingen volgen. Omdat ontwikkelingsprocessen niet toetsbaar zijn, is observeren hiervoor een aangewezen methode. Voor studenten verpleegkunde werkt het goed om observatie vaardigheden te oefenen met samen kijken naar beeldende kunst. Is dit voor aankomende leerkrachten basisonderwijs ook een geschikt middel? De onderzoekers ontwikkelden drie lessen over waarnemen. Welke valkuilen zijn er door de waarnemingsfilters? Wat beïnvloedt de waarneming? Hoe zit het met de interne beleving? Wat is verschil tussen objectieve en subjectieve waarneming?

Net als bij de studenten verpleegkunde is kunst ingezet als middel. In kunst zijn meerdere antwoorden mogelijk. Kunst leert buiten de gebaande paden te denken. Kunst is subjectief en spreekt de creativiteit en het eigen beoordelingsvermogen aan. Het leert de kijker om kritisch te zijn. Het leert bewust om te gaan met verschillende perspectieven. In dit onderzoek werd gekeken hoe het observatievermogen van tweedejaars pabo studenten van Inholland Pabo Alkmaar versterkt werd door deze lessen. De conclusie is dat een groot deel van de studenten na drie lessen over waarnemen, waarin kunst als middel is ingezet, met meer woorden, waarvan minder subjectieve woorden, observeert. Ook geven de studenten aan dat zij bewuster zijn gaan nadenken over objectief versus subjectief kijken en dat waarnemen een belangrijke rol speelt bij het observeren in de (toekomstige) lespraktijk. Studenten geven aan zij zijn gaan inzien dat iedereen iets anders ziet en dat ieder mens, elke leerkracht, observeert vanuit een oordeel of mening. Studenten ontdekten dat het oefenen met bewust waarnemen bijdraagt aan meer bewustzijn over hoe waarnemen werkt. Ze vonden dit een belangrijk onderdeel van hun opleiding tot goede leerkracht.

2. Inleiding

De centrale vraag in dit onderzoek is: “Hoe kan samen kijken naar beeldende kunst het observatievermogen van tweedejaars pabo studenten van Inholland Pabo Alkmaar versterken?”

Aan de basis van dit onderzoek ligt het theoretisch kader uit mei 2021 met als onderzoeksvraag: “Hoe kan kijken naar beeldende kunst de oordeelsvorming van leerkrachten versterken?”. Na feedback op dit literatuuronderzoek werd duidelijk dat oordeelsvorming te breed gekozen was.

In juni 2021 staat in De Groene Amsterdammer een artikel over studenten geneeskunde die kunst analyseren om objectiever te leren kijken om hun oordeel uit te stellen. (Van Paassen, 2021). Naar aanleiding van dit artikel is besloten het onderzoek te gaan richten op objectiever leren kijken, op de waarneming, het observeren. Dit gaat vooraf aan de oordeelsvorming.

Relevantie voor een onderzoek naar observatievaardigheden voor studenten pabo is gevonden in curriculum.nu. (Curriculum.nu, 2016). In het basisonderwijs gaat het bij leeropbrengsten niet alleen om wat meetbaar is, maar ook om wat merkbaar is. Merkbaar zijn zaken als verantwoordelijkheid, ervaring en zelfvertrouwen van de leerling. Leerkrachten moeten naast de meetbare ook deze merkbare ontwikkelingen in kaart brengen (Curriculum.nu, 2016). Ook Janson en Memelink noemen observeren “een professionele eis om zo objectief mogelijk naar kinderen te kijken.” (Janson & Memelink, 2005, p. 18).

Om dit soort merkbare leerprocessen te volgen is observeren van groot belang (Janson & Memelink, 2005). De essentie van observeren is dat, anders dan in gebruikelijke situaties, het interpreteren wordt uitgesteld. (Janson & Memelink, 2005). Observeren is feiten bestuderen. Hiervoor moet onderscheid gemaakt worden tussen het objectieve en het subjectieve. (Herman, 2016). Observeren is een vorm van bewust waarnemen. Belangrijk daarbij is dat eerst informatie verzameld wordt (het objectieve) en daarna een interpretatie aan de waarneming wordt gegeven (het subjectieve). Om dit goed te beheersen is oefening nodig. (Janson & Memelink, 2005).

De eigen, unieke, ervaringen die een leerkracht opdoet in zijn leven, en vooral hoe hij dit zelf interpreteert, zijn bepalend voor zijn waarnemen. (Kelchtermans, 2012). Ook de emoties van de leerkrachten beïnvloeden diens waarneming. (Van Zeil, 2020). Door te weten wat voorkennis en emoties doen wordt de leerkracht zich bewust van de onbewuste processen

die zich afspelen tijdens de waarneming. (Potters & Lutke, 2019). Daardoor verplaatst het onderbewuste zich naar het bewustzijn. En dat waar men zich bewust van is, daar kan de aandacht zich naar richten. Vervolgens kunnen valkuilen van de waarneming bewust vermeden worden. (Herman, 2016). Janson en Memelink noemen dit het referentiekader. Dit referentiekader kun je nooit helemaal negeren, maar door bewustwording van dit kader kan het wel gerelativeerd worden, of even terzijde gezet. (Janson & Memelink, 2005).

De theorie U van Scharmer beschrijft dit proces. (Scharmer, 2018). De sleutel in deze theorie ligt in de herkenning, ervaring en belichaming. Herkenning is zien wat de waarneming belemmert, bijvoorbeeld vooroordelen. Ervaring is het opnieuw ervaren van de situatie, de wil en het vermogen om empathie voor de ander en de omgeving op te brengen. En belichaming gaat over het ontvankelijk zijn voor hoe de realiteit zich aandient (Scharmer, 2018). De leerkracht kan zichzelf door deze theorie als instrument ontwikkelen (Stevens & Bors, 2013). Volgens Kabat-Zinn wordt belichaming verkregen: “Door in je lichaam verankerd te zijn en door [...] open bewustzijn. Hoe meer je oefent, hoe meer dit moeiteloos gaat”. (Kabat-Zinn, 2014, p. 517).

In het artikel in De Groene Amsterdammer wordt het onderzoek van Braverman genoemd. Daarin oefenen leerling verpleegkundigen samen het kijken naar kunst. Het verbetert hun (neutrale) observatievermogen significant (Braverman, 2011).

De studenten leren objectieve informatie te verzamelen over schilderijen en er vervolgens hun eigen subjectieve interpretatie aan te geven (Braverman, 2011). Hun eigen achtergrond en ervaringen zijn daarbij van invloed op hun interpretaties van een kunstwerk. (Pellico, Friedlander & Fennie, 2009). Studenten leren te accepteren dat er alternatieve perspectieven zijn dan die van henzelf door met anderen naar kunst te kijken en samen hierover te praten. Deze oefening leverde vaardigheden op die overdraagbaar waren naar de toekomstige werkpraktijk van de studenten (Braverman, 2011). Elbert en Ten Cate (2013) deden literatuuronderzoek naar het effect van kunstobservatie op de observatievaardigheden van medische studenten. De conclusie, op basis van beschikbare literatuur, is dat dit effect positief is. Wel wordt aangegeven dat aanvullend gerandomiseerd onderzoek nodig is om effect op de lange termijn te kunnen bevestigen. Ook Herman (2016) ontwikkelde een training waarin waarnemen geoefend wordt met behulp van kunst. De training is voor zowel studenten geneeskunde als voor mensen van de FBI. Door aandachtiger te kijken naar kunst wordt kritischer gedacht, worden gedachten beter geordend en worden studenten empathischer. (Herman, 2016).

Als deze trainingen werken voor leerling verpleegkundigen, studenten geneeskunde en voor mensen van de FBI, zou kijken naar kunst dan ook een adequaat middel kunnen zijn om de observatievaardigheden van aankomende leerkrachten in het basisonderwijs te verbeteren?

Hier zijn door de onderzoekers geen onderzoeken over gevonden. Gezien het belang van observeren voor leerkrachten is een onderzoek naar het versterken van observatievaardigheden van studenten van lerarenopleidingen basisonderwijs urgent te noemen.

In alle hierboven genoemde literatuur wordt kunst ingezet als middel om observatievaardigheden te verbeteren. In kunst zijn meerdere antwoorden mogelijk. Kunst leert buiten de gebaande paden te denken. Kunst is subjectief en spreekt de creativiteit en het eigen beoordelingsvermogen aan. Het leert de kijker om kritisch te zijn. Het leert bewust om te gaan met verschillende perspectieven. (Eisner, 2002).

Studenten geneeskunde blijken onbekende voorwerpen (te weten schilderijen) beter te kunnen waarnemen en beter te kunnen beschrijven dan voorbeelden uit hun toekomstige werkpraktijk. (Braverman, 2011). Dat wat al bekend is is lastiger objectief te observeren. Gewenning aan wat mensen veel en vaak zien maakt dat details niet meer opgemerkt worden. (Van der Stigchel, 2016).

Het doel van dit onderzoek was in kaart brengen of tweedejaars pabo studenten van Inholland Pabo Alkmaar beter leren observeren na drie lessen (zie bijlage) over waarnemen. Deze lessen gaan over objectief versus subjectief waarnemen. Het NLP communicatiemodel beschrijft drie componenten van de subjectieve waarneming. (Van Roest, 2020). Te weten de externe gebeurtenis (de eigen ervaringen), de waarnemingsfilters (zoals het brein werkt) en de interne beleving (onze lichamelijke en emotionele gevoelens). (Van Roest, 2020). Deze drie onderdelen zitten in de lessen verweven. Kijken naar kunst wordt als middel ingezet om zowel de belemmeringen van het waarnemen duidelijk te maken als om het waarnemen zelf te oefenen.

Door vooraf en na afloop van de lessenserie de studenten een observatie van een kind te laten maken wordt gekeken of de observaties na het bijwonen van de lessen objectiever zijn geworden. De totstandkoming van de criteria die hier gehanteerd zijn worden beschreven in de methodologie. Studenten wordt gevraagd een woordweb te maken over de lessen om te kijken welke essentie zij zelf uit de lessen hebben gehaald. Tenslotte worden random tien studenten geïnterviewd. Hier wordt gevraagd of ze zelf vinden dat ze beter geworden zijn in

waarnemen en of ze kunst een goed middel vinden om dit te oefenen. Deze interviews zijn gecodeerd en gecategoriseerd. Ook deze worden toegelicht in de methodologie.

Dit onderzoek is niet kritisch gecontroleerd en geverifieerd bij vakgenoten.

3. Methodologie

3.1 Onderzoeksvraag

Dit onderzoek was een kwalitatief praktijkgericht onderzoek. Het doel van dit onderzoek was in kaart brengen hoe tweedejaars pabo studenten van Inholland Pabo Alkmaar, vanaf nu genoemd studenten, sterker werden in observeren na drie lessen over waarnemen. In deze lessen werd samen gekeken naar beeldende kunst. Onder sterker observeren werd in dit onderzoek verstaan observeren met meer woorden en met minder subjectieve beschrijvingen. In deze lessen werd kijken naar kunst als middel ingezet om zowel de belemmeringen van het waarnemen duidelijk te maken als om het waarnemen zelf te oefenen.

Het onderzoek bestond uit een lessenreeks van drie op elkaar volgende lessen (zie bijlage 1) over eigen ervaringen, waarnemingsfilters en interne beleving. De doelgroep bestond uit tweedejaars pabo studenten. In totaal waren dit 50 studenten, verdeeld over drie klassen (groep A: 20, groep B: 17, groep C: 13). Er werd door de onderzoekers een presentielijst bijgehouden zodat duidelijk was welke studenten alle lessen gevolgd hebben. De lessenreeks vond plaats binnen het curriculum beeldende vorming op de Inholland Pabo Alkmaar. Tussen de drie lessen zaten telkens twee weken. Elke les had de duur van 75 minuten. Les 1 en 3 vonden plaats op de pabo, les 2 vond plaats in Museum Kranenburgh te Bergen. Er was gekozen voor Museum Kranenburgh omdat dit museum zich op fietsafstand van Inholland Pabo Alkmaar bevindt. De les had in ieder ander museum kunnen plaatsvinden.

De reden dat gekozen is voor tweedejaars studenten lag in het feit dat de lerarenopleider beeldende vorming van de Inholland Pabo Alkmaar bereid was mee te werken en drie lesmomenten beschikbaar stelde. Het onderwerp waarnemen paste volgens de docent binnen de doelstellingen van het trimester van het vak beeldende vorming. Dit vak valt binnen het domein Onderwijs en Innovatie.

Voor het beantwoorden van de hoofdvraag is data verzameld door middel van drie instrumenten, te weten:

- observaties voor en na
- woordwebben
- interviews

3.1.1 Observaties voor en na

Voor de start van de drie lessen werd de studenten gevraagd een observatie te schrijven van een kind dat te zien was in een filmpje van vijf minuten uit de dagelijkse praktijk van een basisschool. De uitleg die bij deze observatie opdracht gegeven werd is: “Volg het kind met het blauwe jasje met capuchon en beschrijf wat je ziet.”

Na afloop van de drie lessen werd deze opdracht exact op dezelfde manier herhaald.

Van de studenten die beide observaties gedaan hebben, dit waren er 26, werd per student de observatie voor de lessenserie vergeleken met de observatie na deze lessen.

Door de onderzoekers zijn voor dit onderzoek criteria opgesteld die volgens de onderzoekers duiden op verbetering, te weten:

- toename van het totaal aantal gebruikte woorden. Een meer uitgebreide observatie wordt in dit onderzoek gezien als versterking van het observatievermogen.
- afname van het percentage subjectieve woorden ten opzichte van het totaal aantal gebruikte woorden. Een minder subjectieve vorm van beschrijven wordt in dit onderzoek gezien als versterking van het observatievermogen.

3.1.2 Woordwebben

Een woordweb is een schema waarin begrippen geordend zijn die samenhangen met een kernbegrip. Het kernbegrip staat in het midden van het web, de andere begrippen zijn er omheen gegroepeerd. De studenten maakten in les drie een woordweb over wat voor hen het kernbegrip was wat ze hebben geleerd in de drie lessen die de onderzoekers gegeven hebben. De woordwebben zijn door de onderzoekers geanalyseerd op begrippen die gaan over wat er is geoefend in de lessen:

- kijken, waarnemen, beschouwen
- objectief
- subjectief
- mening, oordeel
- zintuigen
- tijd nemen
- iedereen ziet iets anders

De mate waarin deze woorden terug waren te vinden in de woordwebben gaf volgens de onderzoekers aan in hoeverre de studenten iets hebben geleerd rondom deze thema's die zijn geoefend in de drie lessen.

3.1.3 Interviews

Gedurende de derde les werden individueel interviews afgenomen met tien studenten. De studenten zijn door de onderzoekers random gekozen uit de totale groep studenten die alle drie lessen aanwezig waren en bereid waren tot een interview. Omdat de drie lessen van dit onderzoek plaatsvonden binnen het reguliere curriculum van het vak beeldende vorming, heeft de docent toegezegd dat er automatisch voor alle studenten consent voor deze interviews is gegeven. Het aantal van tien had te maken met de beschikbare tijd in de laatste les. Elk interview duurde ongeveer tien minuten. De interviews werden door dezelfde onderzoeker afgenomen om een eenduidige manier van interviewen te garanderen.

De onderzoekers hebben vooraf geen uitleg gegeven over het onderzoek. De onderzoekers hebben hier bewust voor gekozen omdat informatie over het onderzoek de studenten wellicht de gewenste richting van observeren op zou sturen bij de observatieopdracht na de drie lessen. Wel is de studenten verteld dat de drie lessen over waarnemen gaan en welk belang dat heeft voor de praktijk van een leerkracht.

Het waren semi- gestructureerde interviews. Aan de hand van de volgende vragen gaven studenten tijdens de interviews toelichting op hun ervaringen tijdens de drie lessen over waarnemen:

- Ben je door het volgen van de afgelopen lessen beter geworden in waarnemen?
- Vind je het belangrijk voor een docent om waarneming te oefenen?
- Vind je kunst een geschikt middel om beter te worden in waarnemen?"

Alle interviews zijn digitaal getranscribeerd, fragmenten zijn gehighlight en daarna door beide onderzoekers samen gecodeerd. Eerst open, daarna axiaal en vervolgens selectief. Alle codes zijn uitgeprint en losgeknipt. Er is inductief gecodeerd, daar zijn categorieën uitgekomen. Dit is fysiek uitgevoerd, waardoor er letterlijk is geschoven met de codes. Er is een visueel verslag te vinden van het codeerproces in de vorm van foto's. (zie bijlage 2). De uiteindelijke indeling is weergegeven in een codeboom (zie bijlage 3).

3.2 Resultaten

3.2.1 Observaties voor en na

Tabel 1, vergelijking observaties, laat per observatie zien hoeveel woorden studenten hebben gebruikt. Hoeveel woorden daarvan subjectief waren en wat het percentage subjectieve woorden van het totaal aantal woorden was.

Vervolgens is gekeken hoeveel het aantal woorden in de observatie na de lessen is toe- of afgenomen. En er is gekeken hoeveel het percentage subjectieve woorden is toe- of afgenomen.

blauw: bij deze student is het totale aantal woorden toegenomen

geel: bij deze student is het het percentage subjectieve woorden tov het totaal aantal woorden afgenomen

	observatie voor				observatie na			Vergelijking observaties	
student	totaal aantal woorden	aantal subjectieve woorden	subj. woorden in %		totaal aantal woorden	aantal subjectieve woorden	subj. woorden in %	toe/ afname aantal woorden	toe/ afname in %
A	36	5	13,8%		21	4	19,0%	-15	+5,2
B	73	24	32,9%		53	11	20,8%	-20	-12,1
C	123	52	42,3%		102	9	8,8%	-21	-33,5
D	44	6	13,6%		10	6	60%	-34	+46,2
E	12	4	33,3%		22	9	40,9%	+10	+7,6
F	6	4	66,7%		26	5	19,2%	+20	-47,5
G	41	3	7,3%		72	0	0%	+31	-7,3
H	72	8	11,1%		122	16	13,1	+50	+2
I	51	3	5,9%		65	3	4,6%	+14	-1,3
J	17	3	17,7%		81	3	3,7%	+64	-14
K	8	1	12,5%		9	0	0%	+1	-12,5
L	31	4	12,9%		47	7	14,9	+16	+2
M	48	7	14,6%		71	9	12,7%	+23	-1,9

N	44	13	29,5%	48	11	22,9%	+4	-6,6
O	16	6	37,5%	62	11	17,7%	+46	-19,8
P	18	7	38,9%	44	17	38,6%	+26	-0,3
Q	17	8	47,1%	41	17	41,5%	+24	-5,6
R	32	4	12,5%	37	5	13,5%	+5	+1
S	17	5	29,4%	43	6	13,9%	+26	-15,5
T	10	3	30,0%	86	13	15,2%	+76	-14,8
U	1	1	0%	86	20	23,3%	+85	+23
V	26	4	15,4%	28	8	28,6	+2	+13,2
W	30	2	6,7%	25	3	12%	-5	+5,3
X	29	5	23,8%	21	8	38,1%	-8	+14,3
Y	20	12	60%	17	5	29,4	-3	+30,6
Z	10	1	10%	3	3	100%	+2	-90

tabel 1

3.2.2 Woordwebben

In tabel 2 staan de door de studenten gekozen kernbegrippen, gesorteerd en geteld.

kernbegrippen	kijken, waarnemen, beschouwen	objectief kijken, objectief observeren	oordeel uitstellen	wat heb ik geleerd	specifieker kijken, hoe doe ik dit	zintuigen gebruiken	lessenserie
hoeveelheid uit 31 woordwebben	18	6	2	2	1	1	1

tabel 2

In tabel 3 staan naast de kernbegrippen ook de associatie woorden, ingedeeld in categorieën die veel gekozen zijn

kernbegrippen en associatie woorden	kijken, waarnemen, beschouwen	objectief	subjectief	mening, oordeel	zintuigen	tijd nemen	iedereen ziet iets anders
hoeveelheid uit 31 woordwebben	21	31	20	22	20	15	15

tabel 3

3.2.3 Interviews

Uit de tien interviews zijn 91 codes gehaald die van toepassing zijn op het gebied van waarnemen en observeren. Deze onderdelen zijn samengevoegd in tien categorieën, te weten:

1. goede leerkracht
2. inlevingsvermogen
3. zelfvertrouwen
4. taal
5. waarnemen
6. oordelen
7. verbeelding
8. kunst als middel
9. tijd nemen
10. kunst waarderen

Taal, waarnemen, oordelen en verbeelding pasten allemaal onder één nieuwe categorie: beter en meer bewust observeren, waardoor het totaal werd teruggebracht naar zeven categorieën, het aantal codes staat erachter:

1. goede leerkracht (9)
2. inlevingsvermogen (5)
3. zelfvertrouwen (2)
4. beter en meer bewust observeren (45)
5. kunst als middel (17)
6. tijd nemen (6)
7. kunst waarderen (7)

Inlevingsvermogen en zelfvertrouwen zagen de onderzoekers als eigenschappen van een goede leerkracht. Tijd nemen en kunst waarderen hebben ze bij kunst als middel ondergebracht. Dit bracht het aantal categorieën terug naar drie hoofdcategorieën, te weten:

1. goede leerkracht (16)
2. beter en meer bewust observeren (45)
3. kunst als middel (30)

3.3 Data analyse

3.3.1 Observaties voor en na

Van de 26 studenten gebruikten 19 studenten meer woorden na de lessenserie. Dit is 73,1 % vd studenten die beide observaties hebben gedaan. Van de 26 studenten gebruikten 15 studenten minder subjectieve woorden na de lessenserie. Dit is 57,7 % vd studenten die beide observaties hebben gedaan.

3.3.2 Woordwebben

In 24 van de 31 woordwebben (tabel 2) gaat het kernbegrip over wat de studenten hebben geleerd in de drie lessen over kijken, waarnemen en beschouwen. Dit is 77,4%. Dit is iets meer dan 3/4 van het totaal.

Percentages (zie tabel 3) van zowel de kernbegrippen alsook de associatie woorden ingedeeld in categorieën die veel gekozen zijn:

- objectief: 100%
- subjectief: 64,5%
- mening, oordeel: 70,9%
- zintuigen: 64,5%
- iedereen ziet iets anders: 48,4%
- tijd nemen: 48,4%

3.3.3 Interviews

Er zijn drie hoofdcategorieën uit de codeboom analyse gekomen. Elke hoofdcategorie wordt toegelicht met ervaringen en citaten van studenten.

3.3.3.1 Goede leerkracht

Studenten gaven aan dat zij het waarnemen belangrijk vinden voor een leerkracht.

Een student omschreef over waarnemen, dat het leidt tot een goede relatie met de leerlingen: “Als je in de ochtend het kind niet ziet, dan weet je ook niet hoe het binnenkomt, dus, als jij in het begin al goed kijkt naar kinderen weet je wat de bui is van een kind” (student 9). Een andere student vertelde: “Ik vind dat [...] om een band met die kinderen te vormen, moet je ook eigenlijk de kleine dingetjes zien, dat hij een keer niet lekker in je vel zit of dat je dat ze

juist heel vrolijk zijn vandaag, ik vind dat je dat moet zien. Als je dat niet ziet dan vorm je geen band met die kinderen en dan ben je eigenlijk maar de leerkracht die voor de klas staat in plaats van echt de juf of echt de meester” (student 6).

Een student benoemde dat het verkeerd observeren van een kind negatieve gevolgen kan hebben voor het kind. Een open blik draagt bij aan een goede observatie. “Je moet even goed alle kinderen gelijk kunnen behandelen en al ga je er al in met verkeerde intenties, dat je vooraf al iets weet en je gaat specifiek kijken en dan klopt alles, maar als je er nog open in gaat zonder achtergrondinformatie, gewoon blanco, kan het komen dat het bijvoorbeeld niet ligt aan het kind, maar dat het door de omgeving komt”. (student 8) De ervaring dat een eerste blik een open blik kan zijn, zonder voorkennis kijken, was voor velen een eye opener: “Ja vooral de eerste blik, voordat je ook iets gaat lezen of er iets erover vanaf weet, dat dat belangrijk is. En ik merk zelfs in de praktijk, zoals met kinderen, al weet je vooraf al dat een kind bijzonder is of dat het kind iets bijzonders heeft, dan ga je er toch anders naar kijken” (student 8).

3.3.3.2 Beter en meer bewust observeren

Studenten gaven aan dat ze hebben geleerd hoe waarnemen werkt en dat zij meer bewust zijn gaan waarnemen. Sommige studenten vertelden dat zij nooit over waarnemen hebben nagedacht, anderen zeiden dat zij vanzelfsprekend al bewust kunnen waarnemen. Enkelen gaven aan dat zij al wel iets wisten over gekleurd kijken (waarnemingsfilters) maar dat zij het nog niet bewust toepassen in hun werkpraktijk of het vergaten bewust toe te passen.

Studenten gaven aan dat zij de waarde inzien van kennis over waarnemingsfilters, en het zelf ervaren ervan, tijdens het samen kijken naar kunst. Een student vertelde: “bijvoorbeeld dat schilderij van de eerste les wat we hebben gezien, een heel duidelijk schilderij, maar toch ziet iedereen iets anders. Bij mij spraken meteen de lichtjes bijvoorbeeld aan maar iemand anders zei ‘maar ik zie dit en dit en dit’. En dan denk je oh ja, ja zo, dat heb ik helemaal niet in eerste opslag gezien. Verdorie iedereen kijkt anders en ziet ook op een ander moment iets” (student 10)

Studenten gaven aan dat zij door meer te weten over waarnemen zij beter kunnen afstemmen met collega's en dat taalkeuze hierin een grote rol speelt. “Toen we in dat museum waren. [...] dat je dus links zegt, ja voor wie is het dan links, voor ons links of voor het schilderij links, dat je dat gaat benoemen welke linkerkant het nou is. Dus dat je je wel goed gaat verwoorden daarin. Ja daar is het ook belangrijk voor, dus als jij net iets anders zegt dan kan het net anders uitpakken..” (student 9)

3.3.3.3 Kunst als middel

Studenten gaven aan dat kijken naar kunst bijdraagt aan het beter leren observeren. Sommige studenten bleven het kijken naar kunst onderbrengen bij kunstvakonderwijs en gaven aan beter te zijn geworden in kunst beschouwen. Maar de meeste studenten maakten de koppeling naar de praktijk van de leerkracht. Zij erkenden de noodzaak van oefenen met waarnemen. Door de ervaring in het samen kijken naar kunst ontdekten de studenten dat oefenen met waarnemen nodig is om beter te worden in observeren. “Ik vond vooral met tijdens de lessen dat we ook zelf veel gingen doen, maar ook het verschil met objectief kijken en subjectief kijken en echt even stilstaan bij een schilderij. Ja, dat heeft me toch wel geleerd om meer te kijken naar een schilderij” (student 1).

Studenten gaven aan dat ze normaal gesproken niet op deze manier naar kunst kijken. De ervaring van de lessenreeks heeft een bewustwording teweeg gebracht, wat een student als volgt omschrijft: “meer tijd nemen en ook dat eh vooral dat objectief beschrijven dat je dat dan eerst doet. Ja daar, dat is niet iets dat ik normaal gesproken doe en dat heb ik wel echt eh ja nu geleerd”(student 1). Kijken naar kunst is een vrije ruimte waar studenten kunnen oefenen met waarnemen. Een student geeft aan: “Het kan geen kwaad denk ik. Als je een kind observeert en je observeert het verkeerd dan ja dan kan het gevolgen hebben, bij kunst niet zo” (student 7).

Een student verwoordde het zo: “[..] kunst is ook vaak iets wat je nog niet hebt gezien en als je met zijn allen een stoel gaat beschrijven, ja dat kan je ook met je ogen dicht, als je even goed nadenkt. En bij kunst moet je kijken, omdat je het nog nooit hebt gezien” [..] “met een stoel dan ga je de dingen beschrijven die je vrijwel bij alle stoelen zal zien, de basis . En bij kunst is er niet altijd een basis” (student 5). Dit geeft aan dat het kijken naar kunst de kans biedt om met een open blik, zonder voorkennis, te leren kijken en beschrijven.

Vaak geven studenten aan dat er kunstwerken zijn die hen niet aanspreken. Tijdens deze lessenreeks werden de studenten toch uitgenodigd te kijken en beschrijven, los van de eigen smaak en eerste oordeel over het kunstwerk. Studenten erkennen het wel als nuttig voor straks in de praktijk, want “Als je alle kinderen moet bekijken en je hebt een kind dat mij niet ligt, die moet je bijvoorbeeld dan toch bekijken, ja dan denk je toch, ja die moet ik wel doen ja, dus het is wel handig om te doen. Maar het is lastig om het zo te doen” (student 9).

Een student gaf aan zich prettig te voelen bij het uitgangspunt van de lessen dat er geen goed of fout is tijdens het hardop delen met elkaar wat je ziet. Het geeft hem een gevoel van zelfvertrouwen, hij kan het niet fout doen.

De interesse is gewekt tijdens de lessen om het kijken naar kunst samen te doen en met elkaar te delen wat je ziet. “Ik vind het sowieso interessant, dat iedereen kijkt anders dus er is niet per se een heel goed of een heel fout daardoor heb je ook niet het gevoel dat je het fout kan doen voor mijn gevoel. Eh, vind ik mooi. Het waarnemen zelf, je gaat veel dieper ergens op in. Ik vind het heel interessant dat je veel meer ziet dan wat je eigenlijk ziet. Dat vind ik heel, ik heb daar wel heel veel van geleerd” (student 10)

Het kijken naar kunst bevorderde het besef dat het goed is om tijd te nemen voor het waarnemen. “Eigenlijk door heel erg goed kijken naar wat zie ik, niet wat denk ik, maar wat zie ik. [...] En dat is dus heel lastig als je dus de achtergrond ergens van weet of ergens al kennis van hebt om dan puur en alleen te kijken naar wat er op dat moment zich echt afspeelt” (student 5)

4. Conclusie

Op de vraag hoe samen kijken naar beeldende kunst de observatievaardigheden van aankomende leerkrachten in het basisonderwijs kan versterken, wordt in deze conclusie antwoord gegeven. De conclusie is opgebouwd vanuit de data analyse van de drie beschreven onderzoeksinstrumenten in dit onderzoek, te weten

- observaties voor en na
- woordwebben
- interviews

Daarna wordt afgesloten met een algemene conclusie, gevolgd door discussie en aanbevelingen.

4.1 Observaties voor en na

Uit de analyse van de observaties is gebleken dat 19 van de 26 studenten meer woorden zijn gaan gebruiken na afloop van de drie lessen. Dit is 73,1 % van het totaal aantal studenten, waarmee de conclusie is dat de studenten beter zijn geworden in observeren, volgens de voor dit onderzoek opgestelde criteria. Uit de analyse van de observaties is daarnaast gebleken dat 15 van de 26 studenten minder subjectieve woorden gebruiken na afloop van de drie lessen. Dit is 57,7 % van het totaal aantal studenten, waaruit wordt geconcludeerd dat studenten minder subjectief zijn gaan waarnemen. Het duidt op een versterking van de observatievaardigheden.

Observeren is feiten bestuderen en om dit te kunnen doen is het kunnen onderscheiden van wat subjectief is en wat objectief is van belang. (Herman 2016). Om observeren (een vorm van bewust waarnemen) te beheersen is oefening nodig in het eerst verzamelen van informatie, het objectief beschrijven, om daarna een interpretatie te geven aan een waarneming, het subjectief beschrijven. (Janson en Memelink, 2005). De pabo studenten laten in de tweede observatie zien dat oefenen met objectief kijken, zoals het verzamelen van informatie tijdens het samen kijken naar beeldende kunst, resulteert in sterker observeren.

4.2 Woordwebben

In de woordwebben hebben de studenten laten zien welke leeropbrengsten zij van de drie lessen over waarnemen hebben opgedaan. Alle studenten (100 %) noemen het woord

objectief in de woordwebben en het woord subjectief is in 64,5 % in de woordwebben genoemd. Het geeft aan dat het begrip objectief een plek heeft gekregen in de kennis van de studenten over waarnemen. Daarnaast werden woorden rondom mening en oordeel in 70,9 % van de woordwebben genoemd in de woordwebben. Dat waar men zich bewust van is, daar kan de aandacht zich naar richten en kunnen valkuilen van waarneming bewust worden vermeden (Herman, 2016). De studenten zijn zich (meer) bewust geworden van de werking van waarnemen, n.a.v. de drie lessen over waarnemen. In 77,4 % van de 31 woordwebben gaat het centrale woord over aan waarnemen gerelateerde woorden (beschouwen, kijken, observeren). De zintuigen worden in 64,5 % van het totaal genoemd; tijd nemen in 48 % van de gevallen en dat studenten iets anders zien dan anderen werd ook in 48 % van de gevallen genoemd.

Tijdens het samen kijken naar kunst oefenden de studenten met de kennis over waarnemen en werden zij zich bewust van de eigen subjectieve waarneming. In de theorie U van Scharmer wordt de combinatie genoemd die terug is te vinden in de data van de woordwebben, namelijk de herkenning (kennis over waarnemen objectief/subjectief), ervaring opdoen (zintuigen, mening/oordelen) en de belichaming (tijd nemen, inzien dat iedereen wat anders ziet). (Scharmer, 2018).

4.3 Interviews

De drie hoofdcategorieën uit de codeboom zijn

- een goede leerkracht
- beter en meer bewust observeren
- kunst als middel

4.3.1 Goede leerkracht

Uit de analyses van de interviews voor dit onderzoek ontdekten de onderzoekers een verscheidenheid aan ervaringen die door de studenten worden genoemd. Iedere student legt de nadruk op een ander item van de drie lessen. Kelchtermans benoemt dat de eigen en unieke ervaringen van een leerkracht, en zijn persoonlijke interpretatie hiervan, bepalend zijn voor de manier waarop hij waarneemt. (Kelchtermans, 2012). Uit de data analyse van de interviews blijkt dat dit ook geldt voor de studenten die meededen aan dit onderzoek. Door te weten wat voorkennis en emoties doen, wordt de leerkracht (en in het geval van dit onderzoek de student) zich bewust van de onbewuste processen die zich afspelen tijdens de waarneming (Potters & Lutke, 2019). Studenten gaven aan dat het zien van de leerlingen een

belangrijke manier is om hun gedrag te kunnen begrijpen. Hierin vonden de onderzoekers ook de relevantie voor dit onderzoek. In Curriculum.nu wordt aangegeven dat leerkrachten naast het meetbare ook het merkbare van leerlingen moeten herkennen. (Curriculum.nu 2016).

4.3.2 Beter en meer bewust observeren

Studenten realiseerden zich dat een goede leerkracht zijn leerlingen observeert om een relatie met hen op te bouwen. Studenten gaven aan dat leerkrachten hun leerlingen moeten zien om hun gedrag te kunnen begrijpen. Bij dit onderzoek is het eigen verhaal van de student wat ertoe deed, door hardop te vertellen en waar anderen naar luisterden. Het gaf de studenten inzicht. Studenten gaven aan dat het uitstellen van het oordeel ruimte geeft voor meer objectief kijken en dat de factor tijd nodig is om open te gaan staan voor objectief waarnemen. Meer oefenen met een open bewustzijn maakt dat dit steeds moeitelozer gaat. (Kabat-Zinn, 2014). De leerkracht kan zichzelf als instrument ontwikkelen. (Stevens & Bors, 2013).

4.3.3 Kunst als middel

Kunst is ingezet als middel om te oefenen met bewust waarnemen en werd door studenten als een geschikt middel ervaren. Studenten gaven aan dat doordat zij andere studenten horen vertellen tijdens het samen kijken naar beeldende kunst, over wat zij zien, ontdekten dat iedereen andere dingen ziet. Het NLP communicatiemodel beschrijft dat de subjectieve waarneming uit drie componenten bestaat, de eigen ervaring, de waarnemingsfilters en de interne beleving. (Van Roest, 2020). Studenten hebben dit communicatiemodel ervaren tijdens het samen kijken naar beeldende kunst. De studenten geven aan dat zij zelfvertrouwen krijgen door de afspraak dat er geen goed of fout is tijdens het samen kijken naar beeldende kunst. Hieruit concluderen de onderzoekers dat er ruimte ontstaat voor het eigen beoordelingsvermogen, waarbij het begrip over objectief en subjectief bewust kan worden ingezet. (Eisner, 2002).

4.4 Algemene conclusie

De drie lessen over waarnemen, waarin theorie aan bod kwam als ook het beoefenen van samen kijken naar beeldende kunst, zorgde ervoor dat tweedejaars pabo studenten Inholland Pabo Alkmaar een sterker observatievermogen ontwikkelden. De studenten zijn zich (meer) bewust geworden van de werking van waarnemen. Door een variatie aan werkvormen,

waarbij het samen kijken naar beeldende kunst de hoofdactiviteit vormde, werden studenten zich meer bewust van hoe waarnemen werkt, en ontdekten zij dat het mogelijk is observatievermogen te ontwikkelen. Dit besef bij de studenten draagt bij aan de ontwikkeling van het vakmanschap van leerkracht, voor nu en voor in toekomst wanneer zij in de praktijk werken. Dat wat al bekend is, is lastiger objectief te observeren. Gewenning aan wat mensen veel en vaak zien maakt dat details niet meer opgemerkt worden. (Van der Stigchel, 2016). Blijven oefenen met observeren aan de hand van samen kijken naar beeldende kunst is een geschikt middel hiervoor, aldus de studenten zelf.

Studenten wisten, na drie lessen over waarnemen waarbij samen kijken naar beeldende kunst centraal stond, dat zij bewuster kunnen waarnemen, door alle zintuigen te gebruiken en de tijd ervoor te nemen. Het samen oefenen met hardop vertellen en naar elkaar luisteren, waarbij de vragen van Barrett de leidraad vormden (Barrett, 2010), werd ervaren als een sterk onderdeel om meer inzicht te verkrijgen. Studenten werden sterker in observeren door zich ervan bewust te zijn dat de externe gebeurtenis, de waarnemingsfilters en de interne beleving samen de waarneming beïnvloeden.

5. Discussie

Is de onderzoeksvraag goed geformuleerd? In dit onderzoek is niet alleen gekeken hoe samen kijken naar beeldende kunst het observatievermogen van tweedejaars pabo studenten versterkt. Er is meer onderzocht dan de onderzoeksvraag impliceert. De onderzoekers hebben drie lessen over waarnemen ontworpen en uitgevoerd. Aan de hand van deze drie lessen is onderzocht hoe de lessen hebben bijgedragen aan een sterker observatievermogen. De drie lessen zijn ontworpen rondom het thema bewust waarnemen, waarbij de kernactiviteit samen kijken naar beeldende kunst was. Rondom de kernactiviteit zijn diverse andere werkvormen gekozen, die eveneens tot doel hadden het observatievermogen van de studenten te versterken.

Tijdens het onderzoeksproces hebben de onderzoekers veel discussie gehad over hoe de studenten beter gaan leren observeren. De ene onderzoeker was ervan overtuigd dat het toevoegen van theorie rondom waarnemingsfilters nodig was om het doel van sterker leren observeren na te streven. De andere onderzoeker vond juist dat het zelf ervaren door de studenten meer centraal moest staan waarbij de studenten bewust oefenen met de open blik. In eerste instantie wekten de verschillende opvattingen wrijving en strijd op en gaandeweg ontstond meer begrip en wederzijdse waardering. Er is besloten om beide voorkeuren in de lessen in te passen, waarbij het samen kijken naar beeldende kunst als kernactiviteit werd gezien.

Tijdens de analyse van de onderzoeksresultaten zagen de onderzoekers dat de uiteindelijke samensmelting van beide aanpakken heeft geleid tot een rijk lespakket dat studenten tot sterker waarnemen brengt. Ook in de bronnen zijn passende opvattingen gevonden, waarin de aanpak van zowel de cognitieve als de ervaringsgerichte inhoud werd onderstreept. Bijvoorbeeld in het communicatiemodel van NLP. (Roest, 2020). En in de theorie U van Scharmer. (Scharmer, 2018).

Het proces heeft ertoe geleid dat de onderzoeksvraag niet sluitend was voor wat er uiteindelijk is onderzocht. Was het beter geweest als de onderzoekers zich werkelijk hadden beperkt tot het samen kijken naar beeldende kunst? Of was het beter geweest de onderzoeksvraag aan te passen naar bijvoorbeeld: Hoe kunnen drie lessen over waarnemen, waarbij de theorie over waarnemingsfilters en het oefenen van de open blik de kernactiviteit samen kijken naar beeldende kunst aanvulden, het observatievermogen van tweedejaars pabo studenten versterken?

De onderzoekers hebben aan den lijve ondervonden wat er in de theorie is verwoord, dat ieders cv en de wijze waarop men naar de eigen cv kijkt veel bepaalt hoe men zijn vak uitoefent, waar een ieder de accenten legt. (Kelchtermans, 2012). Het centrale gegeven van samen kijken naar beeldende kunst heeft beide opvattingen verbonden. De vraag is, hoe zou het onderzoek zijn gelopen en hoe zou de onderzoeksvraag zijn beantwoord, wanneer er geen sprake zou zijn van verschillen en wrijvingen tussen de onderzoekers?

Zijn de juiste woorden gebruikt in de onderzoeksvraag? Was het woord ontwikkelen niet beter geweest in de onderzoeksvraag in plaats van het woord versterken? Met ontwikkelen wordt een breder begrip van versterken bedoeld. De onderzoekers realiseren zich dat de drie lessen waren gericht op het teweegbrengen van een ontwikkeling, waarbij er geen specifieke criteria werden gesteld ten aanzien van het te ontwikkelen niveau. Was het wellicht beter geweest de onderzoeksvraag als volgt te formuleren: Hoe kan samen kijken naar beeldende kunst het observatievermogen van tweedejaars pabo studenten ontwikkelen?

Is het woord observeren juist gekozen? In de drie lessen over waarnemen is bewust het woord observeren vermeden. Hierdoor kwam de nadruk te liggen op het (bewust) waarnemen. De onderzoekers vragen zich af of het voor de studenten meer zou hebben opgeleverd voor wat betreft de koppeling naar de stage praktijk, wanneer het woord observeren meer genoemd was in de drie lessen.

De onderzoekers zijn zich ervan bewust dat zij tijdens het onderzoek door de eigen waarnemingsfilters gekleurd hebben gekeken naar de processen en uitkomsten. Zij hebben zich vooral gericht op de opmerkingen, woorden en toelichting van de studenten welke onderstreepten wat de onderzoekers wilden weten. Opmerkingen die buiten deze verwachting lagen hebben de onderzoekers in deze conclusie niet meegenomen. Het geeft aan dat de validiteit van dit onderzoek beperkt is.

De onderzoeksinstrumenten waarmee gemeten is, waren nuttig om binnen een korte tijd inzicht te krijgen hoe de studenten de drie lessen hebben ervaren. Echter is het de vraag of de betrouwbaarheid groot genoeg was, met name bij de interviews. Deze zijn gestart met een gesloten vraag ('Ben je beter geworden in observeren naar aanleiding van de drie lessen over waarnemen?'). Door daarna naar een toelichting te vragen werd een open gesprek gevoerd met de studenten, echter was de toon richting een specifiek resultaat reeds ingezet.

De bronnen voor het theoretisch kader zijn gekozen op basis van de kokervisie van de onderzoekers op het gebied van observeren en samen kijken naar beeldende kunst. Er zijn geen bronnen gezocht die het tegendeel bespraken. Ook zijn niet alle bronnen peer reviewed, wat het onderzoek minder valide maakt.

De onderzoekers waren zelf de docenten die de drie lessen over waarnemen hebben ontwikkeld en uitgevoerd. Hierdoor konden de onderzoekers weinig tot geen afstand nemen van de te verzamelen data. Observeren is feiten bestuderen en om dit te kunnen doen is het kunnen onderscheiden van wat subjectief is en wat objectief is van belang. (Herman 2016) Om te kunnen observeren is het nodig om eerst informatie te verzamelen, dan de informatie objectief te beschrijven, om vervolgens een interpretatie te geven aan de waarneming. (Janson en Memelink 2005). In de rol van docent zijn de onderzoekers per definitie subjectief geweest, omdat zij werkten vanuit de leerdoelen ‘beter leren observeren’.

Bij de ontwikkeling van de codeboom zijn na geschuif en overleg drie hoofdcategorieën bepaald door de onderzoekers, die goed aansloten bij de onderzoeksvraag. De onderzoekers realiseren zich na afloop dat zij een belangrijke hoofdcategorie daarbij over het hoofd hebben gezien, namelijk de categorie samen. In de interviews kwam tot uitdrukking dat het samen kijken naar beeldende kunst de studenten een wezenlijk besef opleverde dat iedereen wat anders ziet. Dat besef kwam doordat de studenten samen keken. Deze uitkomst zou niet ontstaan wanneer zij individueel zouden hebben gekeken naar beeldende kunst.

Dit onderzoek maakte deel uit van het vakgebied beeldende vorming op de pabo waardoor studenten de drie lessen over waarnemen koppelden aan kunstbeschouwing. Wellicht was het passender geweest om het samen kijken naar beeldende kunst met als doel het ontwikkelen van het observatievermogen, binnen het vakgebied pedagogiek te hebben uitgevoerd. Het observeren van kinderen valt tenslotte binnen de pedagogische opdracht van de (aankomende) leerkracht.

6. Aanbevelingen

De onderzoekers doen aanbevelingen voor eventuele vervolgonderzoeken naar het ontwikkelen van het observatievermogen van pabo studenten door het samen kijken naar beeldende kunst.

De onderzoekers doen de aanbeveling om bij een volgend onderzoek de rol van onderzoeker en docent te scheiden. Het voordeel hiervan kan zijn dat de onderzoekers meer gebruik kunnen gaan maken van de eigen observatie, zodat de onderzoekers tijdens de drie lessen over waarnemen het gedrag van de studenten kunnen opmerken en door middel van observatie de zichtbare ontwikkeling in kaart kunnen brengen. De onderzoekers denken dat er veel potentie zit in het thema van dit onderzoek waarbij het ontwikkelen van meer objectief en bewust waarnemen wordt gekoppeld aan het docentschap. Het werkelijke onderzoeksgedeelte zou dan voor de onderzoekers meer gaan over open waarnemen, om zonder vooringenomenheid en op het moment zelf ontvankelijk te kunnen zijn. De onderzoekers hebben ervaren dat het tegelijk observeren als onderzoeker en bezig zijn als docent een vrijwel onmogelijke opgave is. Daarom is het de aanbeveling om in een volgend onderzoek de beide taken te scheiden.

De volgende aanbeveling die de onderzoekers willen doen gaat over de kwaliteit van het lesaanbod dat in de drie lessen is verwerkt. De samenstelling van activiteiten en de wijze waarop de studenten worden meegenomen in het thema van de drie lessen kan verbeterd worden denken de onderzoekers. Bij een volgend onderzoek zou het kunnen gaan om een ontwerpend onderzoek, waarbij gericht wordt onderzocht wat de verschillende werkvormen doen in het kader van beter leren observeren.

De observatieopdracht aan het begin en aan het einde van de drie lessen liet de onderzoekers zien dat studenten (nog) weinig kunde hebben op het gebied van (beschrijvend) observeren. Een aanbeveling aan de pabo is om aandacht te besteden aan beschrijvend observeren. Hierin zou samen kijken naar beeldende kunst een geschikt middel kunnen zijn. Door studenten hardop uit te laten uitspreken wat ze zien, door hun gedachten onder woorden te laten brengen en op elkaar te laten reageren, ontwikkelen de studenten hun taalgebruik en de vaardigheid om woorden te geven aan wat ze zien.

Een aanbeveling voor docenten is om tijdens de drie lessen over waarnemen het lesdoel expliciet duidelijk te maken aan de studenten. Studenten kan worden verteld dat door meer te weten over waarnemen en te oefenen met samen kijken naar beeldende kunst zij in de praktijk (waarschijnlijk) anders zullen gaan kijken naar kinderen. De drie lessen over

waarnemen geeft de studenten handvatten om beter te worden in observeren. Het expliciet melden wat het doel is van de lessen aan de studenten is in dit onderzoek bewust achterwege gelaten om te voorkomen dat studenten zich zouden gaan gedragen naar een gewenst resultaat. Nu was observeren een onderzoeksinstrument. De onderzoekers doen de aanbeveling om observeren een volgende keer een lesonderdeel te laten zijn.

De onderzoekers doen de aanbeveling om samen kijken naar beeldende kunst ook met kinderen te doen. De pabo studenten kan geleerd worden hoe ze dit met kinderen in hun klas kunnen inzetten. Het lesdoel, wanneer het kinderen wordt aangeboden, zou dan eveneens kunnen zijn om het observatievermogen te ontwikkelen, maar het kan ook ingezet worden voor andere leerdoelen. Het zou interessant zijn om te onderzoeken voor welke leerdoelen het samen kijken naar beeldende kunst nog meer kan worden ingezet. Voorbeelden hiervan zijn de taalontwikkeling van kinderen versterken (hardop leren beschrijven), de sociale vaardigheden vergroten (door bewust naar elkaar te leren luisteren, ervaren dat iedereen het anders ziet) en voor burgerschapsvorming (inzicht ontwikkelen van meerdere perspectieven, stimuleren van creatief denken).

Literatuurlijst

- Barrett, T. (2010). *Kunst werkt: Mensen reageren op hedendaagse kunst*. Deventer: Uitgeverij Thieme Art.
- Braverman, I. M. (2011). To see or not to see: How visual training can improve observational skills. *Clinics in Dermatology*, 29, 343- 346.
- Eisner, E. W. (2002). *The Arts and the Creation of Mind*. Hoofdstuk 4, 'What the Arts Teach and How It Shows.' (pp. 70-92). Yale University Press.
- Elbert, N. & Ten Cate, Th. (2013). Kunstobservatie in het medisch curriculum: Een literatuuronderzoek. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 2013;157: A 6015
- Herman, A. E. (2016). *De kunst van het observeren: Scherper denken door aandachtig kijken*. Amsterdam/ Antwerpen: Uitgeverij Atlas Contact.
- Janson, D & Memelink, D. (2005). *Observeren kun je leren*. Baarn: HBuitgevers.
- Kabat-Zinn, J. (2014). *Full catastrophe living*. Verenigde Staten: The Bantam Dell Publishing Group/Random House, Inc.
- Kelchtermans, G. (2012) *De leraar als (on)eigentijdse professional*. Leuven: Centrum voor Onderwijsbeleid, -vernieuwing en lerarenopleiding
- Pellico, L. H., & Friedlander, L. & Fennie, K. P. (2009). Looking is not seeing: Using art to improve observational skills. *Journal of nursing education*, vol. 48, no 11, 648- 653
- Platform Onderwijs 2032 (2016). Ons onderwijs 2032: Eindadvies. Curriculum.nu.
<https://curriculum.nu/wp-content/uploads/2018/05/Ons-Onderwijs2032-Eindadvies-januari-2016.pdf>
- Potters, O. & Lutke, L. (2018). *Leren van kunst: Ruimte voor & door creativiteit*. Bussum: Uitgeverij Coutinho
- Scharmer, O. (2018). *Theorie U: Leiding vanuit de toekomst die zich aandient*. Zeist:

Uitgeverij Christoffor.

Stevens, L. & Bors, G. (2013). *Pedagogische tact: Op het goede moment het juiste doen, óók in de ogen van de leerling*. Antwerpen- Apeldoorn: Garant Uitgevers

Van der Stigchel, S. (2016). *Zo werkt aandacht: Opvallen, kijken en zoeken in een wereld vol afleiding*. Amsterdam: Maven Publishing B.V.

Van Paassen, D. (2021). Kunstonderwijs voor studenten geneeskunde: Het melkmeisje bloost niet. *De Groene Amsterdammer*, 27, 42-45

Van Roest, S. (2020). NLP communicatiemodel: wat is het en hoe pas je het toe? Het NLP instituut, <https://hetnlpinstituut.nl/nlp-communicatiemodel>

Van Zeil, W. (2020). *Altijd iets te vinden: De kunst van het oordelen*. Amsterdam/
Antwerpen: Uitgeverij Atlas Contact.